

Омладина и њена Црква

II

Све ово није ништа друго до једно ново богато искуство које доживљавамо у својој савременој историји. Тако је и наша Црква дошла у положај и у свом друштву да указује на неопходност васпитања омладине, према погледу на свет који се садржи у хришћанским догматима, ради успелијег развитка; и то не само нашег друштва већ људске заједнице уопште. Како у свему тако и у погледу културе, односно васпитања, морамо и ми сарађивати са светским друштвом, морамо узети и ми свој део одговорности у његовој хуманизацији према највишим идеалима за које се данас залаже човечанство, а што не можемо постићи кроз занемаривање оних дубоких искустава у погледу циљева и средстава васпитања до којих смо дошли баш кроз Цркву. Не учинимо ли све што нам је потребно у том погледу несумњиво да ометамо развој светског друштва, ако не у целини, што и није могуће, а оно сигурно да успоравамо развитак извесних подручја, што опет, по логици ствари има свој утицај и на целину ствари.

Људска природа, обдарена слободом, увек је на „оштрици бријача“, како са својом способношћу да ствара, али исто и да разара. Несумњиво да данашњи појачан интерес хришћана за ствар свога јединства долази и као резултат данашњег још већег сазнања, као савременог посебног искуства, колико нам је потребно јединство светске заједнице народа, као једне велике братске целине. Овај напор хришћана иде заједно са општим напором свих за што брже и што успелије чишћење и радикално острањење свих оних недостатака или болести прошлости које нам прете, да се после стотине и стотине година успешног развоја вратимо поново у камено доба, и то за неколико недеља, или можда и дана. Уколико су унутрашњи проблеми Цркве каткад изазивали и тешке ратове, ипак су они били локални, а често и успео подстицај „чишћења свога“ времена за даљи успелији развој, пред претњом савременог потпуног разарања. У овом времену када нам прети ова опасност није случајно да у том истом моменту озбиљно постављамо и тему „религиозног васпитања“, нешто што у нашем друштву долази као велико ново искушење, рескир који у таквом замаху и опсегу никад код нас није био подузет. Ми смо га подузели. Међутим, данас када дискутујемо о свим својим друштвеним проблемима, када тражимо од своје омладине да буде што више рефлексивна, што више одговорна, што више стрп-

љива, што више опет заинтересована, објективно, за стварне проблеме нашег друштва, морамо при томе и ми бити одговорни пред том омладином, морамо јој указати, или јој дати могућност да она сазна, да то све не може одговарајуће постићи уколико није заинтересована и обавештена и о „основним људским проблемима“, у целини, наравно у шта мора да буде укључена на првом месту и питање религије. У том погледу морамо усвојити и искуства других, јер та искуства бацају, несумњиво, своју светлост и на наше проблеме. Ми их можемо прилагодити нашим околностима. Јер када су у питању ти основни човекови проблеми не смемо занемарити чињеницу да већ две хиљаде година широм света, у свим заједницама, Црква заинтересовано проповеда своје догматско учење помажући еволутивни развој човека, или хуманизирајући свет. Ми у том погледу наравно имамо и своја искуства која можемо дати другима, али исто тако морамо бити веома оштрог запажања да прихватимо искуства других која нам могу у том погледу помоћи. Искуство других заједница, на првом месту, на пример, у погледу религиозног васпитања, у току њихових напора индустријске револуције, или интелектуалне, технолошке, економске, социјалне, сазнајемо да је у томе да занемаривање религиозног васпитања, или не обраћање пажње на основне људске проблеме, у целини, човека и као духовног бића, имало је и своје зле последице које су почеле да доводе у питање и саме идеале индустријске револуције као средства за бољи човеков живот. Јер, заиста, нико не може порећи „постојање позитивних веровања“ заједничких свима с обзиром на постојање „једне и исте људске природе“. У том погледу онда сва друштва широм света, која се међусобно разликују, расно, национално, културно, према религији, ипак, са својим најдубље пробуђеним и социјално одговорним члановима, морају дубоко бити заинтересовани за искуства других. Већ се довољно подвлачи на међународним скуповима сва неопходност међусобне размене и усвајања идеја које могу бити од помоћи сваком у осветљавању проблема у његовој сопственој земљи. У том погледу онда није потребно да вршимо експериментат у занемаривању религиозног васпитања у свом друштву. Имамо у том погледу доста искуства других. Нарочито када је у питању развој свести, духовно стваралаштво, управо развој науке, њене организације, или организације културног стваралаштва уопште. Овде мислимо на првом месту на организацију самог човековог интелекта као духовне егзистенције, за васпитање разумевања „основних проблема“, за питања начина употребе резултата науке, заинтересованости за филозофске проблеме, уметности, културног стваралаштва, или „потрошње“ производње културног стварања.

Морамо се у том погледу освртати и на прошлост да бисмо успелије осветлили своје стазе будућности. То смо дужни да радимо да не бисмо били принуђени да се вратимо у прошлост, и поново стичемо она искуства која већ имамо.

Ми можемо да говоримо, што је потребно и што и чинимо, о свим недостатцима нашег грађанског друштва из прошлог века као и у првој половини овог. Можемо да говоримо о том друштву као „старом“, а као и о томе да је у распаду, односно боље, да је било неопходно одстранити све што успорава његов развој, јер општи развој широм света кретао се такође много брже. Можемо да говоримо и о својој културној заосталости, као последици дугогодишње борбе за

опстанак пред освајачким ратним војним бандама, племена мање развијених од нас, али бруталнијих у организовању силе владања, али можемо да говоримо и о нашој одговорности приликом формирања нашег грађанског друштва, у тек ослобођеној земљи.

Овде смо дужни онда да скренемо пажњу на један парадокс из наше новије историје. Црква која је била одговорна за наш развој и опстанак вековима, борећи се на првом месту за развој слободе и појма слободе, дубоко поштована и усвајана као ауторитет баш због тог свог рада, одједном почиње да губи свој ауторитет и поштовање у оном моменту када успева и да изврши свој задатак у питању слобода нашег народа. Ако се упореди њен утицај који је имала вековима она га сада унеколико губи. Са победом у задобијању спољње, политичке слободе, у духовном погледу она доживљава у једном смислу и свој пораз. Тако да она више није одговорна као једина снага у формирању нашег друштва, или, боље, грађанског друштва из прошлог века. Она се бори, али као да су нове снаге јаче. Наши млади људи који одлазе у земље Западне Европе долазе отуд са идејама према којим Црква више није одлучујућа развојна снага у друштву. То су идеје Века просвећености 18 века. Наша Црква која је била толико ангажована за задобијање изгубљене политичке слободе, а при томе занемаривши оне чисто интелектуалне духовне задатке, када је дала свој одлучујући прилог за задобијање политичке слободе, нашла се у положају да одмах није могла и није ни била спремна да одговори „интелектуално“ потребама нове просвећености, Века рационализма или идеја просвећености, у оквиру којих се и поставља питање опстанка Цркве, колико нам је потребна. Далеко је да бисмо могли да кажемо да је наша Црква у том погледу доживела потпун пораз. То и није могуће да се тако нешто и догоди Цркви. Али је њен утицај ипак веома ослабио, бар што се тиче оне њене стране за коју су одговорни њени чланови или оне њене деце која су се школовала или стицала „високо образовање“, али из оних преовлађујућих утицаја који су доводили у питање опстанак Цркве. Међутим у формирању нашег грађанског друштва то васпитање није било довољно. Друштвене институције које је нова српска интелигенција установљавала широм наше земље није успела да их постави тако да би биле имуне од људске несавршености или уношења у њих оног људског распадајућег фактора, подложног назадовању, а не напредовању. Српске политичке партије су израз тога; јер су оне углавном у току прошлог века и почетком овог биле израз или носилац нашег формирања. Црква је ту имала врло мало удела, или скоро никаквог. Због тога сасвим слободно можемо да кажемо да оно што данас налазимо да је у нашем „старом“ друштву било дотрајало, што је било у распаду, она „грађанска етика“ грубог индивидуализма и његовог грубог такмичарског духа довољно неоплемењеног, Црква за то није одговорна. Шта више безбројна су сведочанства њене борбе против тога, против баш тог „грубог индивидуализма“ у напору да што дубље или конструктивније оплемени његов „такмичарски дух“. Ако погледамо посланице наше Цркве за велике празнике Божића и Ускрса, у току прошлог и почетком овог века, биће нам то илустрација свег напора Цркве у борби против оног што ће се убрзо показати као „старо“ у нашем друштву и што треба одбацити. Са својим „грађанским друштвом“ Црква је водила борбу само на начин који то Цркви налаже њена догматика, или

њена јеванђељска порука. Због тога „распад нашег старог друштва“ у ствари значи у нашој новијој историји распад у њему онога против чега се Црква упорно борила. И поред тога што је она била „призната Црква“, у много чему њена слобода је била у питању пред навалом „просвећености“ из оних кругова Западних земаља који нису налазили ни у својој земљи потребу за улогом Цркве у развоју човека. Те идеје у нашем друштву се у једном периоду времена почеле да показују јаче него и у друштву у којем су се и рађале. Ако ствар посматрамо са те стране, онда рад наше Цркве био је заиста величанствен. Црква се у том раду манифестовала заиста као Божанска институција. Њена школована омладина нагло је почела да губи додир са њом. Истина, можда бисмо могли да кажемо да је и даље формално била са њом, али као што знамо данас и са те стране веза је скоро изгубљена. Али, Црква је Божанска установа. То значи не зависи од воље људи. Истина, и зависи јер је човеков рад у суштини рад благодати, а то значи слободе, без принуде; човека не можемо принуђавати да припада Цркви. Али ова принуда ипак долази на други начин, долази као искуство, као искуство потребе, јаче пробужености и сагледања свестранијег посматрања живота, суштинских људских проблема, као и социјалне одговорности. Данас нам у том погледу искуство осветљава пут више него икад. Уколико се уз то послужимо и искуством других, онда утолико ће и наш интелектуални и морални развој бити такође богато искуство историје, како нама самим тако и другим, уколико смо наравно и ми сами прво вољни да примимо искуство других, о чему смо већ говорили.

Опште заједничко искуство било би неопходност усвајања извесних општих универзалних принципа хуманизације, добро познавање људске природе и разума, осећање присуства постојања заједничких позитивних веровања; научно, отвореним умом, признање човековог права да верује у нешто више изнад себе, што човек од своје појаве, и поред тога што није у могућности да то у потпуности изрази својим људским језиком, или образложи разумом. То смо већ рекли, то је чињеница религије, као што смо и подвукли од колике је важности за развој човекове имагинације, његовог ума, осећања и воље, а исто тако колико човека осиромашава, интелектуално, емоционално или у активности, уопште, ако занемарује предмет искуства религије. А то је једно вековно искуство, нешто што конституционално припада виталности људске природе.

У том погледу искуство нашег друштва такође може да буде драгоцено, уколико узмемо у обзир развој наше интелектуалне историје у току прошлог и почетком овог века. Најбоље што је створено и у овом периоду, који можемо да опишемо, у једном смислу и као „пораз Цркве“, ипак је створено кроз канализацију људске енергије позитивним веровањем у хришћанску догму, или на основу оног наслеђа које је већ створено под њеном интелектуалном и моралном инспирацијом. Док, с друге стране, оно што је у нашој средини било „старо“, што је требало одстранити, што данас и чинимо, заиста нема никакве везе са хришћанском догмом, са учењем Цркве, њеним радом. Уколико опет можемо да говоримо или постављамо питање: „Зашто Црква није успела у потпуности, зашто је у једном погледу у поразу? Одговор би био са богословског гледишта да је то ствар људске слободе и људске несавршености, а са социолошко-историјског то је резултат историјске условљености нашег положаја, о чему смо

већ говорили, као и надоласка идеја Века просвећености, чији експеримент непримања учења Цркве, као непотребног за човека, такође смо прихватили са жаром као и сву „нову науку“. Данас смо већ толико богати у искуству и ми да сама наука није довољна, а поверовали смо да ће нам бити довољна.

Све унеколико боље можемо да разумемо ако се осврнемо на нека питања из подручја наше културе крајем прошлог и почетком овог века.

На првом месту када смо и ми дошли пред питање неусвајања тог „универзалног етичког система“ који је Црква већ вековима уносила у људску историју, као и њеног универзалног тумачења или учења о тајни живота, нешто о чему се данас толико већ дискутује у савременој култури, филозофији, а што посебно налази и свој израз у литератури. Целокупну данашњу интелектуалну и моралну ситуацију објашњава познати савремени драмски писац Јонеско својим запажањем да „одсечен од својих религиозних, метафизичких и трансцеденталних корена човек је изгубљен, а све његове акције постају бесмислене, апсурдне, некорисне“.1) Овде је и корен целокупној модерној „психолошкој литератури“ на коју је у нашој средини први узнегодовао наш познати књижевни критичар Јован Скерлић. Велики је то парадокс код овог нашег познатог јавног и културног радника, који је припадао онима који су се залагали за гледиште да ради нашег бољег напретка треба да се еманципујемо од утицаја Цркве, и тако и он дао свој велики прилог нашем одсецању, наше интелигенције, од религиозних, трансцедентних и метафизичких корена, једном речју од оних наших традиционалних универзално усвојених тумачења тајне живота и етичког система. То је већ за време Скерлића условљавало појаву и код нас ове врсте литературе, књижевности, како ју је овај наш познати књижевни критичар описао као „књижевност мутних токова свести“, са акцентом пуног антагонизма против ње. Није био у ствари свестан да она и код нас настаје као последица напуштања „традиционалне религије“, нешто за шта се сам Скерлић толико залагао, са неразумевањем шта је Црква.

Ми се овде осврћемо на Скерлића више као пример или израз читавог једног доба, низа генерација наших образовних људи који су схватили „хришћанство, како то сам Скерлић потврђује, сам верујући у то, да је „вера мржње на живот“, „вера одрицања, туге...“ итд., тако да и поред тога што у победи хришћанства Скерлић види „неке“ користи за човечанство јер је „проглашено општечовечанско братство, што је сваком човеку призната његова морална особеност, што је ропство укинута“, Јован Скерлић ипак помишља, како сам изјављује, да је „можда била несрећа по културу што мисао Јулијана Отпадника није победила“, јер је требало чекати вековима, како он налази, да се посумња поново у хришћанске догме и „уметност опет избије на светлост дана“.3)

Није нам у свему овоме тешко распознати веру и интелектуално располаже које је у развојној линији и код нас нашло своју пуну подршку или израз прво код Светозара Марковића, који први удара на „старе идоле, на све што се волело и у шта се веровало“ у име „једне нове науке, новог погледа на свет, на друштво, на науку, на књижевност“, на „стару идеалистичку и метафизичку естетику, која у целој васељени види остварење једне апсолутне, божан-

ске идеје...“, као и то да је баш на основу науке доказано „да су метафизичке теорије о лепоме празна измишљотина“.

Међутим, и сам Скерлић, ослањајући се на Светозара Марковића види излаз из ове ситуације не у одрицању естетике као што су неки напали Марковића и његове другове да то хоће, већ Скерлић га брани, верујући само да је потребно, одстранити идеје „метафизичке и идеалистичке естетике“, да је то Марковић хтео, „естетике која се збила у формуле, поставила један строг законик Лепога“, док је ипак сама по себи вечна, јер је „уметност највиши живот човечанства, најлепши израз човекове особености, једна од најблагороднијих сила друштвених“, Скерлић изражава своју веру у то, подвлачећи да ће се за њу старати „демократија будућности“ која неће само водити рачуна „о материјалном благостању“ као покрет „човечанског ослобођења који се спрема“, не само да „промени законске формуле у производњи и подели добара“, већ да ће кроз њу наступити „нов поглед на живот, дубока промена, и умна, и морална, и естетска“.

При свему овоме Скерлић се попут и самог Марковића обраћа и верује у народ, тврдећи да је „садржина поезије, то је живот народни“. Овде наилазимо на нитересантну пометњу и недоследност и у методолошком научном погледу у Скерлићевом ставу и изразу, што није само ствар његовог разумевања овог питања, већ читаве линије у развоју једног интелектуалног става, која је на неки начин неминовна у оваквом расположењу. Јер, с једне стране се тражи да „уметност, ако хоће да живи, треба да се врати своме првом извору; широкој и свежој маси народној“; наше народне песме су из те „неписмене масе“ поникле, каже Скерлић као и Горски Вијенац, Бахова надахнућа, Шекспир, средњевековне катедрале итд. а на супрот томе ствара се уметност, како се изражава овај наш велики и толико признати књижевни критичар, „болешљива“, „непријатељска према животу“, „рафинисана“, „узнемирена“, „уметници се повлаче у узак круг, траже лепоту у симболима, у неразноветности, у магловитим сновима“ итд. док је „особина великих дела, подвлачи такође Скерлић, да их подједнако воли и прост човек из народа као и човек са јаком духовном и књижевном културом“. Тако да на место „наивне девизе“ „уништење естетике“ имамо нов поклич, а што нам је потребно, истиче овај наш критичар књижевности, демократизација уметности, тежња да уметност постане својина и радост свију створења људских, јер на њу народ има пуно право, као и на науку, као и на културу духа, као и на све што га чини лепшим, бољим и свежнијим“.

Међутим, ако боље загледамо у овај захтев открићемо у њему заиста један збуњен став, једно дубоко непознавање психологије стваралаштва. То посебно данас видимо, баш када је у питању књижевност, уметност, њена некомуникативност, изолованост, али у чему и није толико питање, колико коначно питање филозофије модерне уметности. Јер уметност каткад, али и често, може да буде некомуникативна због самог захвата дубина реалности коју жели да „објасни“, тих крајњих дубина са којим би човек хтео да успостави контакт, али при чему се открива непостојање ичега што би се могло да потврди као то што се тражи — један чврст универзални основ истине, праведности, моралности. Нечег што је, како је и Скерлић осећао, већ недостајало његовом времену. Он је веровао да кроз већу

праведност у друштву, кроз успелије сузбијање „беде на све могуће начине“, кроз бољу правну и економску организацију друштва, када буде мање бриге за хлеб, итд. да ће се све то одразити и на уметност, односно деловати на њен развој као и општу културу духа човековог.

Ми ова питања и данас постављамо, постављала су се или почела да постављају у нашем друштву, међу нашим образованим људима пре скоро једног века у једном сасвим одређеном облику који можемо да окарактеришемо да има и пуну научну подлогу испитивања. И данас социолози и филозофи расправљају питање колико ће људи више и јаче постављати питања и интересовати се за њих, питања о људској природи, пореклу човека, о његовом месту у општем поретку ствари, његовој коначној судбини, лепоти живота, уметности, итд. када се питање глади и других елементарних човекових потреба коначно реше, када буде потпуно човеку обезбеђено све оно што му је потребно. Скерлић се заиста с правом толико залагао за решење ових питања у нашем друштву. Веровао је да ће и „уметност“ бити пунија, садржанија, из те „опште солидарности“, шта више он је веровао, као што то добро знамо, да је „уметност религија будућности, велики идеал човечанства сједињеног у општем култу лепоте“. Скерлић поставља питање за ово, али и мора да у то верује, као што и каже да верује, јер у његовом систему погледа на свет то је било неопходно као вера, као што је и Св. Марковић веровао у науку као неку врсту нове религиозности, нове човекове религије.

Пре свега овде видимо поремећену равнотежу или симетрију оне човеку неопходне тројичне целине — духовне активности која се изражава у делима науке, затим у делима уметности, али и те коју називамо религија и која служи као одговор али и питање свега што се решава у духовној активности било науке или уметности. Јер није било времена, ни када је човек био најсиромашнији а да није постављао питања о животу, питања о људској природи, и да при томе није стварао дела уметности а и науке. Ово троје, лако то видимо из опште историје, ишло је увек заједно са човеком. Никад није било човека а да није било религије, али никад он није могао ни без науке, почео је са ватром, каменом секиром, мрежом за рибу, точком, али никад није постојао а да није покушавао и то врло снажно, да украси своју околину, своје тело или посуђе које је користио. У оквиру ове тројичности човек се развијао од почетка, развија се и данас. Према томе ако би могли да прихватимо Скерлићево и Св. Марковића гледишта о вери у Бога као некој врсти „старе моде“ утолико би исто могли да кажемо да и атеизам код нас долази као „стара мода“ исто тако. Јер никад није било времена да човек није веровао али никад ни да није сумњао у то што верује.

Међутим, а то је најважније, сав човеков напор, онај његов стални напор за „нов поглед на живот“, за „дубоком променом“, „умном, моралном, естетичком“, развијао се баш кроз дубине човековог бића које је религија обрађивала, Црква најуспелије. Тако да оно што Скерлић истиче као пример, да треба да се вратимо из развоја којим смо се упутили „уском кругу“, „неразговетности“ и „магловитих снова“, ка народу, који је стварао „народну песму“, средњевековне катедрале, Горски Вијенац, Шекспира, итд. није могуће прихватити без студије религије која је и вековима развијала чове-

ка, и кроз тај развој, народ остварио то што Скерлић истиче као пример чега се треба држати за углед.

За ових протеклих више од пола века времена од Скерлићевих анализа нашег културног положаја и стваралаштва ништа се није нарочито променило у погледу разумевања ових питања. Шта више његова развојна линија, када су у питању ови, крајњи или коначни човекови проблеми, само је добила у масовности код наше интелигенције. Али се уз то та литература или уметност „уског круга” или „магловитих снова” још више развила, или тек почела да развија.

Скерлић то није могао да осети, његово ипак уско или једнострано образовање није му дозволило да сазна то што, на пример, констатује најистакнутији савремени драмски писац Јонеско да „одсечен од својих религиозних, метафизичких и трансцеденталних корена, човек је изгубљен, све његове акције постају бесмислене, апсурдне, некорисне”. У развојној линији дошло се до оваквог искуства. Скерлић је то осетио, само на свој начин, констатујући надолазак и код нас једне нове литературе или уметности за коју је нашао да је „против живота”. Како у савременој светској литератури тако исто и код нас можемо да пратимо развој ове нове литературе или уметности, развој од оног „спољњег” у описивању ка оном „унутрашњем” у човеку. Тај процес се развијао и са процесом јачег усвајања али и јачег одбијања усвајања хришћанске догме, учења Цркве. Занимљиво је такође да је у току овог процеса човек постао и свеснији смрти. То налази свој израз у уметности такође. Исто тако у процесу напуштања традиционалног универзалног усвојеног система тумачења тајне живота као и етичког, који је подлога култури која се прогресивно данас шири светом, човек се нашао у положају да одмах тражи други ауторитет под који би се заклонио. Књижевни критичар спомиње, Goge Vidal на пример, апсолутисте, Аристотела, Рима, Стаљина, Фројда итд. Али уметник или стваралац, напомиње овај књижевни критичар, мора да буде слободан, јер он говори из свог сазнања и осећања живота, из „тог тајног сазнања живота и смрти” које је непрекидно под ударом апсолутиста да га „помраче” и „деформишу”, који сматрају да им је „задатак”, ако је то могуће, да га „формирају према својим сопственим уским циљевима”.³⁾

Ово су моменти нашег времена, њих је предосетио Скерлић, на пример, и узреагова на њих, али на један чудан начин, реагујући и на дело Цркве у свом друштву, повлачећи за собом стотине и стотине образованих људи нашег друштва, или спонтано развијајући се заједно са њима, уколико на неке директно не утиче сам он, на њих утичу они исти извори из којих се и Скерлић напајао. Али је истина у томе да баш наша Црква са својом догмом о човековој несавршености, а онда са својом догмом о човековој слободи, најаче се супротставља икаквом спољњем ауторитету да се меша у „унутрашње расположење” или формирање човекове душе. Ако пак онда говоримо, као што то данас и чинимо, о „неуспеху Цркве”, о њеном неуспеху у формирању организованијег друштва, могли би онда да говоримо, сасвим прецизно, да тај „неуспех” овде лежи, у чињеници слободе и несавршености, и да му је овде корен. Ако посматрамо свој развој онда са те стране несумњиво да је због човекове несавршености било неопходно, као што је то увек било неопходно, стварање таквих установа чији ће задатак бити организовање друштва или

човека, са много више прагматизма, са много више утилитаризма, када је у питању производња као и расподела добара. У ствари ту се јавља неопходност државе. Црква је међутим кроз свој рад, развијајући карактере, олакшавала рад државне организације. Она никад није била држава нити то желела да буде. Али баш због те човекове несавршености државне установе су такође неопходне. Међу тим њеним установама, у једном погледу, леже и оне кроз које Црква ради у погледу религиозног васпитања грађана једне земље. У том погледу друштво, заједница, односно држава, мора помоћи Цркву у том њеном раду, јер тим не чини ништа друго до предузима рад на свом сопственом развоју а према циљу служења човеку и његовом бољем животу, организованијем, праведнијем, економски сигурнијем, игд. Цркви је увек био задатак не да директно учествује у организовању човекових установа револуције, већ да развијајући човекову унутрашњост олакшава или делује на квалитет или рад човеков уопште а што има свој израз у свему, у сваком његовом подузетом чину, било да се ради о делима културе, технике или уметности; религиозно васпитање ту веома снажно присуствује.

Због тога је Црква увек деловала на своју средину да то буде срећена средина, уређен универзум, друштво са једном моралном хијерархијом, јер само кроз тако један срећен свет могућ је и одговарајући напредак. Због људске несавршености указују се потребе за револуцијама, бржим променама, Црква у њима учествује али опет само на начин који лежи у коренима њене јеванђељске поруке.

Тако она има своју велику поруку и када је у питању садашње друштво у његовом развоју који налази своја акутна питања све прецизније дефинисана на првом месту кроз дела науке, уметности, књижевности, поезије, или дела филозофа. Култура је тако иза цивилизације, иза техничке стране човековог развоја. Због тога Црква са својим догматским одредбама има право да учествује у развоју културе, што је вековима чинила и у том погледу положила испит успешније него ико, или и једна друга установа.

Ми можемо тако да говоримо и о нехуманости модерне уметности, филма, поезије, начина које предузимамо да пробудимо „социјалну свест” чланова свога друштва. Ми смо заиста често принуђени на те „непријатне документарне филмове”, на „девалвације људских осмеха”, на књижевност или позориште апсурда. Али су се велика дела књижевности развијала и без тих сирових и сурових примера и напада на човека баш зато да би ту суровост ублажено, уметнички, изнела. Скерлић се опомиње наше народне песме и Његоша, заиста с правом. Али ко стоји „иза” Његоша или „народне песме”, Скерлић говори о народу. Ми знамо опет да наш народ има свој идентитет, свој национални карактер, своја дела, кроз дела Цркве. Без ње, ми о томе не можемо да говоримо, јер без ње не бисмо били то што смо били, као што без тајне брака ни ми не бисмо постојали као чланови Цркве или свога друштва као државне заједнице. Исто тако ако су у питању велика дела уметности из дохришћанског периода, и она су стварана под интелектуалном инспирацијом митова, религије.

Поново кажемо узели смо Скерлића за пример, његов став; али то је став читавог једног дела, и то одлучујућег, наше интелигенције која је дала правац нашој култури и разумевању питања живота.

Данас пак видимо развој тог правца, код нас и у свету, да има свој израз у једној литератури за коју би се могло пре да каже све оно као оптужба, што Скерлић наводи као оптужбу за хришћанство, жалећи, што Јулијан Отпадник, није победио, односно укинуо едикт св. цара Константина о слободи хришћана.

Какву смо литературу добили када смо ослободили богат унутрашњи живот човеков, развијен, племенито обликован, дубоко хуман, неспособан да наноси икакве повреде људском достојанству, да организује икакве неодговарајуће људској природи ставове у погледу усавршавања, шта смо дакле добили када смо човека ослободили хришћанске догме, или порадили на том ослобођењу, то може да видимо у „позоришту апсурда“, у приказивању човекове „муке духа“, а она стварно и постоји.

Овде се пак опет не ради о залагању на оној врсти литературе која се зауставља само на спољњем описивању живота, може се ићи у унутрашњост човекове драме, али учинити све да се та унутрашњост не разара, већ учинити опет све да се она формира онако како то већ почиње од апостолских времена, а сасвим организовано и сасвим одређено од времена св. цара Константина, за којег се каже, с правом да је „раван апостолима“. Јер циљ је уметности, поезије, књижевности, да стварно развија човека, да му, другим речима помаже, да боље схвати или разуме себе, друштво, односно живот као целину, свет у свеукупној његовој појави. Књиге Светог писма, Старог и Новог завета изврсан су пример литературе, књижевности, или филозофије, или уметности, која нам помаже у том погледу. Долазе онда друга велика дела. Кроз ова дела се почело систематски деловати на људско владање и понашање, што је и условило такво интелектуално поднебље, као и морално, из којег је и рођена модерна наука, као и уметност са савременом проблематиком; уметност која није спољње описивање живота већ помоћ да се разуме његова унутрашња снага и лепота, што налази и свој израз у обликовању дела која познајемо као уметничка.

Искуство наше интелектуалне историје нам је драгоценост. Када је углед или ауторитет наше Цркве бивао све слабији, опадао је и квалитет нашег уметничког стварања. Када нам, на пример, Ј. Скерлић напомиње како је 1870. год. поведен „читав крсташки рат противу не само млаке и лажне поезије онога доба, но и против поезије уопште“ ми у томе можемо да видимо само израз баш тог стања на које данас можемо да се жалимо: школована омладина се почела ослобађавати утицаја догмата Цркве; онда наилази једна чудно ситуација, парадокс, могли бисмо да кажемо, предлог не враћање догмата Цркве, већ, прво, враћање народној поезији, предлог нашег познатог песника Лазе Костића, 1867. год. да „народна поезија замени веру и побожност“, да је она „народно јеванђеље“ итд., што и није био у суштини антицрквен став, и ако, с формалне стране је тако изгледао.

О овом предлогу нам такође говори Јован Скерлић у својој познатој студији „Омладина и њена књижевност“.

За нас би било веома интересантно позабавити се овим питањима кроз упоређење шта се догађало у осталим деловима света када су у питању ови проблеми. Можда је најкарактеристичнија ситуација била у Енглеској, где је, баш у овом времену овог предлога Лазе Костића, најистакнутији књижевни критичар и есејист Матју

Арнолд, писао оштро и врело у корист хришћанских погледа на свет, истина не ортодоксно, али је тражио и са заносом се залагао за даљи развој културе само са ослоном на оно о чему се као најбољем говорило или мислило, што данас, као што смо то већ рекли, изазива плодне дискусије и коментаре.

Тај предлог наишао је на дубоко разматрање у књижевним круговима, а што и данас служи као основа низу даљих продубљавања овог проблема. Искуство је да и наше данашње васпитање без овог принципа — најбољег о чему се мислило и говорило, најбољег што је створено кроз ту мисаону акцију, конструктивни рад није могућ, усавршавање човека није могуће. С друге стране, преко једне веома објективне анализе, наћићемо да је оно што је најбоље створено да је створено кроз инспирацију религије. Сасвим је онда логично да је наш одлични и нама данас веома савремени песник Лаза Костић, предлагао баш то враћање „народној поезији“, али он је то учинио и несвесно у корист тог става, ослонца на оно о чему се као најбољем мислило или говорило — код нас се заиста у том погледу мора поћи од дела уметности Цркве. Народна поезија, знамо то врло добро, да је код нас дело народна чији је карактер, индивидуалитет, свест и потсвест, водила Црква од времена нашег доласка у ове крајеве. Организациони рад Св. Саве у том погледу значи велики корак напред, или сигурно већ постављен правац осећања развоја ка једној универзалности која ће бити основа једној култури која се данас прогресивно шири светом, допирући већ до његових најудаљенијих углова.

Наводимо пример Лазе Костића, сасвим узгредно, али као једну могућну последицу једне поремећености, рушења равнотеже симетрије РЕЛИГИЈА — НАУКА — УМЕТНОСТ. Ово троје, то је већ вековно искуство свих народа и свих култура, мора да иде заједно, напоредо, хомогено, тројично, несливено, али и нераздељено.

Светозар Марковић је давао предност науци, управо био је на тој линији већ јасно повученој код нас, али је он снажно истиче у први план.

Јован Скерлић, на пример, биће један од оних на линији такође већ дубоко код нас усеченој о значају уметности, али он ће јој дати место, подстичући расположење које се већ увелико гајило, које је заузимала религија, са великом надом да ће она да заиста замени религију Откровења. Али, искуство је да религију, науку и уметност можемо да видимо одговарајуће функционално само када су у свом тројичном јединству. Отуда занемареност религиозног васпитања значи занемареност или повреду симетрије или хармоније нашег развоја или васпитања уопште.

Религиозном васпитању поклањало је пажњу свако друштво, без обзира колико сиромашно оно било. Шта више, о томе смо већ довољно и доста рекли, кроз хришћанско религиозно васпитање светско друштво је узело одлучујући правац развоја, на првом месту, за излазак из сиромаштва. Јер кроз радост живота, кроз прослављање недеље, кроз љубав према животу, човек је и усвајао овај живот вредан живљења стварајући дела науке и уметности. Јер на пример, велики анализатори културе, као Арнолд Матју, сасвим исправно знају, и то истичу, да култура и не значи ништа друго до **љубав према усавршавању**, а то је опет хришћански идеал, који је могућ само у оквиру идеје љубави према животу. Ту љубав према животу

Црква је одржавала кроз своје свете Тајне, догме, посебно догму о човековој несавршености и заповести о усавршавању. Тако догме нису сметале развоју, или човековој слободи, већ обратно лежале су као основа напретку. Те догме у потпуности није разумео ни овај јавни радник и анализатор културе из 19 века, Арнолд Матју. Али је у тој анализи, и он, противуречено, његовом разумевању значаја хришћанских догмата, указивао на сав значај за културу хришћанских погледа. То је једно искуство толико драгоцену за наш данашњи рад.

Међутим, све су ово само напомене за потребу религиозног васпитања. Сви културни јавни радници целог света који су се залагали за слободу, за слободу од хришћанске догматике, условили су утврђивање једне интелектуалне атмосфере — без у њој једне универзално усвојених вредности. система етике, нешто што је имало за последицу и појаву хаоса у овим питањима, а што прети и његовом развоју кад пређе и на друга подручја.

С друге стране, сама природа ствари, како би се могло хуманистички да каже, то не дозвољава, или свештеници и богослови би рекли да сам Бог не дозвољава да човек погине у моралном злу, јер се предузимају кораци за враћање хришћанској догматици, и поред тога што ти кораци, често и немају формалан изглед или одређеност догмата Цркве. Већ смо се осврнули на познатог научника Опенхајмера који је уз сав свој рад на атомској физици, сагледајући сву опасност тога рада, без система етике, узвикнуо да ми морамо да волимо једни друге и да то можемо да чинимо.⁴⁾

Ово је све утолико важније јер ми данас неопходно морамо да дискутујемо и у нашем друштву, што и чинимо, о масовности културе. Јер ми морамо да верујемо у то, о могућности културе, одговарајућег васпитања времена одговарајућим вредностима, према потреби људске културе, у најширим народним масама. Веровао је у то и данас верују низ најбољих социолога, филозофа и анализатора културе. Веровао је у то и поменути енглески критичар Арнолд Матју, као и наш Скерлић. Међутим, нико боље од Цркве, кроз њену догматику, није боље знао и није се служио хуманијим методом рада у том погледу, за испуњење тога идеала и продору културе у „све слојеве друштва”, да она постане живот народа, масовност, његова свест и подсвест.

Зашто је стари облик културе у питању, пита се на пример, још један савремени анализатор културе, лорд Анан. Због пада ауторитета; он тако одговара на ово питање.

Уколико посматрамо наше друштво и његове проблеме, а на првом месту његов развој под ауторитетом моралног утицаја Цркве онда можемо да дискутујемо да повратак или даље неговање њеног ауторитета неће ни најмање успорити наш економски развој већ обратно. Искуство је свих, свих друштава савременог света, да је под религиозним васпитањем однегован свету највећи број савремених људи, научника, уметника. Због тога је то заиста један веома опасан експеримент не неговати код нас онај ауторитет који нам је вековима служио као морална и интелектуална инспирација напретка.

Желећи нове, борећи се за „ново” несумњиво да нам доноси многоструке користи. Морамо бити само обазриви да том приликом не рушимо оно што је основно у човековој природи, оно што му основно одговара као услов напретка. У том погледу кроз религиозно се васпитање увек и крећемо новом. Али без њега смо пред питањем

колико смо сигурни да ће нам **ново** увек заиста то и бити; често данас то можемо да осетимо да је то борба и за **старо**? Јер стална тежња за новим, без оног основног универзалног, што одговара људској природи, и на чему је Црква положила основ свом раду, разара ту добру искуством векова утврђену традицију борбе за новим или борбе за усавршавањем, што је и заповест Цркве. Јер смо дошли у положај да осећамо потребу да преиспитујемо „традицију новог“, ту „традицију“ тражења **новог** без религиозног васпитања, и да дискутујемо колико је потребно баш саму њу реформисати — „традицију новог“, јер оно што кроз „њу“ стварамо постаје све више некомуникативно, „елитно“, до те мере да масе народа остају без културе, или ако реагујемо на то, на ту „елитност“, затвореност што брзо постаје старо, оно што живот не усваја „магловитост“, идемо у другу крајност оног јефтиног, неукусног или досадног, спољњег, тога што не васпитава и што вуче доле, уместо усавршавању.

Због тога заиста омладина и њена Црква стоје у тесној културној вези, толико тесној да се не може замислити прилог омладине нашем развоју уколико се он не развија кроз тројичност **РЕЛИГИЈА — НАУКА — УМЕТНОСТ**.

Искуство је, стечено у историји, да кроз дух овог „тројичног односа“: **РЕЛИГИЈА — НАУКА — УМЕТНОСТ**, крајна човекова заинтересованост производила је „најелитније“ творевине које лагано, хумано, постају својина све ширих и ширих маса народа. То је процес који се развија вековима, кроз које се људи увек као нови за друштво рађају. Увек је потребно њихово усавршавање.

Када кажемо **вековима**, ми о томе имамо сведочанство историје. Историја је наше искуство и у том погледу, у погледу сагледања све могуће користи за наш развој, кроз неговање ауторитета наше Цркве.

Наша омладина има једну ванредну предност у погледу признања, поновног усвајања ауторитета Цркве, Православне Цркве, не само кроз студију наше националне историје у којој се огледа сав прагматизам улоге Цркве у нашем развоју, већ нарочито, данас, кроз обнову студије њене догматике; јер се нова дискусија о „реформулацији питања доказивања егзистенције Божије“ данас више приближава догматици Православне цркве него класичним схоластичким доказима, или свим оним доказивањима о постојању Бића Божијег која су на овај или онај начин везана за схоластичку традицију. У том погледу данас се воде необично интересантне дискусије и оне се својом основном оријентацијом заиста, логички, рационално, све више приближавају ставу догматике Православне цркве. Јер се напомиње да они традиционални докази о постојању бића Божијег, кроз које се жели да докаже постојање Бога као „бића“ између других „бића“ нису адекватна да нас заиста и увере у Божије постојање. Наравно, доказивање Бога логичким или рационалним уверавањима има својих великих предности, али и својих дубоких недостатака. Ти „недостатци“ не постоје, међутим, у догматици Православне цркве; јер се у њој Бог и не доказује већ само кроз догмате на њега указује; утолико, у једном погледу, „протестански став“, или нови став у протестанском опредељењу разумевања Откривења приближава се учењу Православне цркве са својим тврђењем да „ми не можемо да говоримо о Богу да ли постоји или не постоји, то је лажна онтологија“ кажу истакнути савремени протестански мислиоци; већ је Бог уства-

ри оно што је „наша крајња заинтересованост“. Када нам скреће пажњу на ову дискусију проф. Америчког универзитета из Њујорка Харолд А. Дарфее подвлачећи став проф. Тилиха, једног од најрепрезентативнијих савремених протестанских мислилаца, да оно што нас интересује као „крајње“ да је то и Бог за нас, да не можемо прво доказивати постојање Бога, чекати да га докажемо, па онда поставити захтев да у њега верујемо, управо да га учинимо тим што би био „наша крајња заинтересованост“, већ је Бог оно што је већ наша крајња заинтересованост; један став на који су оправдано опет стављене велике примедбе, међу којима да ни ово доказивање Бога није ништа мање уверљиво од осталих доказа, традиционалних доказа које је већ сам Кант довео у сумњу, отварајући више врата вери, како је сам изјављивао. Међутим, овом новом истраживачком ставу, дубоком „протестанским принципу“, питања Бога у оквиру дискусије питања „крајње заинтересованости“ стављена је и оправдана примедба **релативизма**; јер сваки човек има нешто за шта је заинтересован као крајње у свом животу. Према томе ту се поставља и питање **циљева и средстава**, како нам напомиње и проф. Наролд А. Дарфее, питање циљева и средстава представља и један континуитет, јер са „једне тачке гледишта сва средства функционишу као циљеви а циљеви као средства другим циљевима“, због чега не бисмо могли онда да кажемо и да постоје крајњи циљеви, или то за шта бисмо могли крајње да се интересујемо као крајње. То значи, даље, свака наша заинтересованост јесте неизбежно релативна и на тај начин не може да буде апсолутно крајња. Када се, на овај начин, доводи у питање постојање циља као крајње заинтересованости, да не постоји, онда се доводи у питање и постојање самог Бога. Али, у сваком случају, и негирање постојање крајњег циља изазива даља онтолошка или метафизичка питања при чему се бар у принципу не може спорити постојање питања „крајњег циља“ или циља уопште, а што изазива потребу новог доказивања, јер је неизбежно и питање „крајњег садржаја“ свега. У свему овоме проф. Харолд А. Дарфи ипак види једну „преоријентацију“ у постављању једног новог начина питања о Богу, што у будућности може пружити низ нових осветљења на ово питање.

За нас је важно да у овом процесу православна омладина може да види са сигурношћу веће или јаче приближење модерне филозофије свим овим питањима кроз догматику Православне цркве, у којој се Бог не доказује, па кроз доказ тражи веровање, већ тражи поверење и нуди један поступни поредак развоја, кроз прослављање недеља, симбола Васкрсења, животне радости. Културна историја свих хришћанских народа показује како кроз релативне циљеве човековог усавршавања увек пробија један као основни, као крајњи. Свети Сава на пример уз сав свој тежак и напоран цивилизаторски подухват, толико снажно успео, као што знамо, на нашем тлу, указује ипак на крајњи циљ човека да се састоји, како нам он каже, у задатку да „наш ум буде на небесима у гледању“, што опет није значило позив на одбацивање задатака који се пред нас постављају у „овоземаљским“ условима живота, а који су несумњиво „релативни“, али кроз њихово усавршавања, у оквиру седам светих тајни Цркве, пробија увек један који се коначно открива као „крајња заинтересованост“, кроз решавање питања развоја, изградње, питања смисла, интелектуалне радости у решавању задатака, хуманости и развоју човека, при чему коначно откривамо да је „садржај“ крајње заинтере-

сованости оно на шта Црква указује, јер супротно томе садржај свега је празнина.

То су у ствари и коначно питања која се рефлектују и у савременој уметности као и науци. Она се не могу решити преко ноћи, декларативно, кроз „изјаве”, верујем или не верујем, већ кроз развој поверења изјаве „верујем”, која у пријатељској средини разумевања напредује као истина носећи свима, целом друштву, своје плодове. Наш подухват цивилизације, изградње, или развоја појма добра, истине, слободе, то потврђује и служи и као гаранција поверења у рад Цркве. Јер самим својим инстинктима живота ми протествујемо против притиска, против нехуманих поступака, ружноће ма којег облика, при чему нека врста светлосног сигнала служи нам развој идеје која нам долази са рођењем Христовим „да смо сада сви слободни”, нешто што није била само вербална изјава, апстрактна идеја, већ стварност развоја, пошто је хришћанско друштво успело да постане најнапредније или руководеће у прогресу човечанства. Ми већ то доживљавамо у искуству, о томе сведоче и већ нама данас познати велики савремени књижевници, Пастернак, на пример, да без хришћанског погледа⁷⁾ развој човека, уз сав напредак, није друго до „непотпун хуманизам” у којем човек у ствари у истини као човек и не постоји иако је опскрбљен свим што му је потребно. У свом великом песничком надању овај нама већ свима добро познати књижевник антиципира велику будућност кроз своје указивање на **научност**, да се појављује као празна уколико је лишена свога духовног основа. Тој **празној научности**, Б. Пастернак, и што је већ толико наглашено од стране свих савремених књижевних критичара, супротстава стваралачки симболизам, снагу маште, интуицију, ватру контемплације, нешто што Пастернак зна да се успешно негује кроз „славу литургије”, кроз прослављење Васкрсења. Није потребно и овде да напомињемо да смо на тој „слави литургије”, на прослављању или слављењу Бога, којег нам наша Црква проповеда, изградили свој културни облик, који и није ништа друго до само део универзалног културног облика који се данас прогресивно шири по целом свету. Али поново и поново треба рећи, то се не осваја вербалним декларацијама, већ радом, поверењем у једну врсту еволуције чији је крај **добро**, а за добро несумњиво да се ипак коначно свако мора самим својим инстинктима да опредељује као за оно што бисмо опет могли да кажемо да је „наша крајња заинтересованост”. Тај процес еволуције несумњиво онда да предпоставља такође и непрекидно стварање новог, увек нових свежих облика живота, увек новог рађања, за нове ствари. То је задатак усавршавања, који условљује догма о човековој несавршености.

Лепота рада Цркве, њеног хуманизма, хришћанског методолошког поступка, састоји се у томе што Црква, преко „седам светих тајни, лагано развија у човеку као своме члану, та’ „смисао крајње заинтересованости”, то је поступни поредак развоја; тражи се само поверење у рад Цркве. Историја Српске православне цркве оправдава то поверење. Наша омладина у току својих студија мора бити заинтересована и за историју интелектуалне генезе свога образовања, за своју интелектуалну историју. Снага логике историје, присуство логике у њој, приморава нас на поверење у Цркву.